

İskoç Aydınlanmasında Toplumsal Sözleşme Teorisi Üzerine Görüşler ve Eleştiriler

Caner BİRDAL¹

Özet

Toplumsal sözleşme, bir toplumda yaşayan bireylerin toplumsal yaşamın devamı amacıyla bazı normlara uyma konusunda anlaşmaları, haklarının bir kısmını bir üst otoriteye devretmeye razı olmaları şeklinde bireyler arasında gerçekleştirilen bir sözleşmedir. Toplumsal sözleşme teorisi, devletin meşruiyetinin kaynağını açıklamaya, insanların çeşitli haklarından vazgeçerek bir üst otoriteye itaat etmelerinin ardında yatan saike ulaşmaya çalışır. Bu teori esasen bir varsayımdan ibaret olup doğa durumu varsayımından hareket ederek başta bir devlete sahip olmayan insanların kendini koruma doğal hakkından feragat ederek kendilerini bir yaptırım gücüne bağlamalarını ifade eder. İskoç Aydınlanması ise 18. yüzyılda İskoçya'da gerçekleşen entelektüel ve bilimsel hayatı ifade eder. Bu incelemede İskoç Aydınlanma düşünürlerinin görüşlerinden hareketle toplumsal sözleşme teorisine yönelik görüşler ve eleştiriler irdelenecektir.

İskoç Aydınlanması düşünürleri, kendilerinden önceki toplumsal sözleşme teorisi düşünürlerini eleştirmiş; toplumsal sözleşme teorisi ile devletin doğuşunun ve meşruiyetinin anlaşılamayacağını ortaya koymuşlardır. Doğal hukuk düşüncesinden ayrılarak devletin doğuşunu ve toplumu ampirik verilerle açıklamaya çalışan bu dönem düşünürleri için doğal olarak devletin doğuşu da tarihsel deneyim yoluyla elde edilebilecek bilimsel verilere dayanmalıdır. İncelememizde kendi-

lerinden sonraki dönemleri de derinden etkilemiş bu dönemin üç önemli isminin görüşlerinden yararlanılacaktır. Bu isimler David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson'dır.

David Hume'a göre tüm yönetimler başlangıçta ya bir ayaklanma ya bir fetih ya da her ikisi üzerine kurulmuş olup bu toplumlarda insanların rızaları yahut gönüllü boyun eğmeleri gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Tüm yönetimler güç ve şiddet vasıtasıyla doğduklarından bir anlaşma temelinde dayanan toplumsal sözleşme düşüncesi anlamsızdır. Adam Smith de benzer şekilde sözde toplumsal sözleşme kurucularının sözleşmeyle hiçbir alakaları olmadığını, sözleşmenin varlığından haberdar olmadıklarını ileri sürer. Smith'e göre itaat yükümlülüğünü sağlayan şey toplumsal sözleşme varsayımı değil, otorite ve yararlılık prensipleridir. Adam Ferguson'a göre ise toplumsal sözleşme bir kaynaktan doğan iddianın diğerinden geliyormuş gibi sürdürüldüğü teorik olarak yalnızca bir kurgudur. Ferguson, toplumsal sözleşmecilere şüpheyle yaklaşır; zira sözleşme varsayımı temelsizdir. Sözleşme bir soyutlama, bir spekülasyondur. Doğa durumuna dair ön kabuller yerinde değildir; zira doğal durum kuramcıları tarihsel bir bakış açısından uzak hareket ederek insanoğlunun durumunu ve şartlarını göremezler.

Anahtar Kelimeler: toplumsal sözleşme, İskoç aydınlanması, David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson

1 Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, E-posta: canerbirdal@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Toplumsal sözleşme teorisi, sosyal bilimler alanında devletin kökenini ve meşruiyetinin kaynağını açıklamak için başvurulan teorilerden biridir. Bir toplumda yaşayan bireylerin bazı normlara uymaya ve haklarının bir kısmını bir üst otoriteye devretmeye razı olmaları şeklinde gerçekleşen toplumsal sözleşme, bilhassa İngiliz siyaset felsefesinde güçlü bir konuma sahip olmuştur. Özellikle Thomas Hobbes ve John Locke gibi İngiliz filozofların on yedinci yüzyılda ortaya koyduğu düşüncelerin, İskoç Aydınlanması olarak adlandırılan ve zaman olarak on sekizinci yüzyıla tekabül eden yüzyılda da etkisini koruduğu görülmektedir.

On sekizinci yüzyılda İskoç Aydınlanmasının doğuşunu sağlayan ve ona özgün konumunu veren, bu aydınlanma geleneğinin düşünürlerinin akli toplumsal örgütlenmeleri ve kurumları anlamada farklı bir şekilde kullanarak yeni bir paradigma yaratmaları olmuştur. İskoç Aydınlanması düşünürleri artık farazi bir sözleşme yerine empirik verilerden hareketle toplumu ve devletin kökenini incelemeye başlamışlardır. Toplumun da tıpkı fizik bilimlerinde olduğu gibi deneysel verilerle incelenebileceği düşüncesi, toplumsal sözleşme teorisine dair eleştirilerin doğmasını sağlamıştır.

On sekizinci yüzyıl, İskoç toplumu için tarımsal kapitalizmden ticari

kapitalizme geçiş aşaması olarak görülebilir. Bu geçiş İskoçya yönetiminin merkezi edimiyle tamamlanmaya çalışılmıştır. Değişen toplum, yeni bir paradigma ortaya koyma düşüncesini getirmiştir. Buna göre artık piyasa ilişkilerinin ortaya çıkması ve sivil toplumun gelişimi, bu dönemin düşünürlerini varsayımlardan uzaklaşmaya yönlendirmiştir. Toplumun ve devletin kökeni, otoriteye itaat edilmesinin nedeni tarihe, ilkel toplumlara, insanın sahip olduğu ahlaki duygulara bakılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada İskoç Aydınlanmasının üç önemli düşünürünün görüşleri çerçevesinde toplumsal sözleşme teorisine yönelik eleştirileri incelenmiştir. Bu üç düşünür David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson'dır. Üç düşünür de çeşitli eserlerinde toplumsal sözleşme teorilerini eleştirerek toplumun ve devletin doğuşuna dair yeni bir açıklama ortaya koyma gayreti içinde olmuştur. Bu nedenle çalışmamızda bu üç düşünür seçilerek düşünürlerin görüşlerine yer verilmiştir.

I. Toplumsal Sözleşme Teorisi

Toplumsal sözleşme, bir toplumda yaşayan bireylerin toplumsal yaşamın sağlıklı bir şekilde sürmesi amacıyla bazı normlara uyma konusunda anlaşmaları, sahip oldukları hakların bir kısmını bir üst otoriteye devretmeye razı olmaları şeklinde bireyler arasında gerçekleştirilen bir sözleşmedir.

Toplumsal sözleşme teorisi, bir otorite olan ve kurumsallaşmış bir yapıya sahip olan devletin meşruiyetinin kaynağını açıklamayı amaçlar. Bunu yaparken bireylerin neden çeşitli haklarından vazgeçerek bir üst otoriteye itaat ettiklerinin sebebini de insan doğası üzerinden açıklamaya çalışır.

Teorinin kökenleri Antik Yunan'a kadar uzansa da toplumsal sözleşme teorisi denince kastedilen dönem on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar yani modern felsefe dönemidir. Modern felsefe dönemi içerisinde Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau'nun görüşleri toplumsal sözleşme teorisinin şekillenmesini sağlamıştır. Toplumsal sözleşme teorisi, devletin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışırken bir varsayımdan hareket eder. Bu varsayım kabaca, doğa durumunda insanların çeşitli haklarını kendi rızalarıyla bir üst otoriteye devretmeleridir. Peki bir varsayımdan hareket eden bu teori neden felsefe tarihi içinde büyük bir iz bırakmış, yoğun eleştirilere maruz kalmış ve günümüzde dahi önemini korumaktadır? Bunun ilk sebebi akılcı düşüncenin gelişmesi ve temellendirmenin seküler bir zemine oturtulmasıdır. Bilhassa on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda gelişen akılcı düşünce, kendinden önceki din ve Tanrı merkezli anlayışı ortadan kaldırmıştır.

Dogmaların yerini alan rasyonel düşünce, toplumun da eski geleneksel tasavvurunu ortadan kaldırarak rasyonel bir açıklama ortaya koyma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İşte toplumsal sözleşme teorisinin ortaya çıkmasındaki sebeplerden biri de artık devleti ve toplumu Tanrısal bir iradeyle açıklamak yerine dünyevi bir temelde ortaya koyma çabasıdır. Toplumun varoluşu ve adalet insan yaratımıdır ve bunlar herkesin çıkarlarına hizmet ettiğinden herkesin onun ilkelerine uyması gerekir.² Akılcı düşünce, adalet idesini de aklın muhakemesine tabii kılar. Başka bir deyişle, akılcılıkla sonradan İskoç aydınlanmacılarında göreceğimiz ahlaki duygulardan bağımsız, bencil çıkarların üstünde ve böylece herkesin menfaatine hizmet edecek bir adalet anlayışına da ulaşılır.

Toplumsal sözleşme teorisinin büyük etkisinin bir diğer sebebi rızaya başvurusudur. Bireylerin birbirleriyle yaptıkları bir sözleşme ancak buna rıza göstermeleri ile geçerliliğe kavuşabilir. Toplumsal sözleşmede de adalet yasalarına uyulacağına ve bunların kabul edileceğine dair bir rıza vardır.³ Rızanın olması bir taraftan devletin insan yaratımı olduğunu gösterirken bir taraftan da devleti ve otoriteyi meşrulaştırır. Bir üst otoriteye çeşitli hakların devredilmesi ve karşılığında toplumsal

2 Robert C. SOLOMON, *Adalet Tutkusunu: Toplum Sözleşmesinin Kökenleri ve Temelindeki Duygular*, (Çev. Ertuğ ALTINAY), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 81.

3 SOLOMON, 2004, s. 81.

barışın elde edilmesi, devletin sözleşmeyi akdedenlerden sonraki nesiller için de bağlayıcı olması gerektiği anlamını taşır. Devlet rızayla sözleşmeye dayalı olarak kurulduğu için bu meşru otoriteye itaat edilmelidir.

Toplumsal sözleşme teorisi, sivil toplumla olan bağı açısından da değerlendirilmelidir. Teori, sivil toplum için bir geçiş arama talebi olarak görülebilir⁴; zira on sekizinci yüzyıldan önce sivil toplum, devlet ve siyasal toplumla benzer anlamlara sahiptir. Toplumsal sözleşme teorileri, değişen bir toplumsal yapı tasavvurunun izdüşümünü oluşturur. Artık feodal toplumsal yapı yerine ortaya çıkmaya başlayan yeni bir toplumsal yapının temellendirilmesi ihtiyacı, teorinin ortaya çıkma sebeplerindedir. Bu yeni toplumsal yapı da sivil toplum düşüncesinde vücut bulur. Sivil toplum, tıpkı sözleşmecilerin iddia ettikleri üzere bir uzlaşma kültürüne⁵ sahip olan toplumdur. Feodal bağların çözülerek modern devlet olgusunun ortaya çıktığı bu zaman dilimi için artık sivil toplum, kendinden önceki toplumun zıttı bir oluşum sürecini yansıtır.

Toplumsal sözleşme teorisinin ilk savunucularından olan Hobbes, toplumsal birlik için bir devlet iktidarını

arar. Locke, devlet iradesini kabul etmekle birlikte devletin rolünün kısıtlanmasını savunur. Rousseau ise yine devletin rolünü kısıtlayarak devlet iradesini bireyle toplum arasındaki bağa indirger. Hobbes'ta devletle sivil toplum daha özdeşken, Locke ve Rousseau'da yumuşak bir ayırım vardır. Ancak her üç düşünür de sivil toplumu, devlet ve birey arasında bir alan olarak değil, zaman zaman devletle özdeş bir alan olarak düşünmüşlerdir.⁶ Toplumsal sözleşme teorisi, bu sivil toplum anlayışının temellendirilmesini sağlar; artık birey öne çıkmıştır. Toplumdaki ekonomik ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesinin koşulu, rızaya dayalı bir uzlaşma kültürü içinde toplumsal barış ortamının sağlanmasıdır. Eşitlik, özgürlük, mülkiyet gibi hakların doğal hak olarak kabul edilmesi, liberal kamusalın inşa edilerek tarımsal kapitalizmden ticari kapitalizme geçişte kuramsal bir olanak alanı yaratır. İşte toplumsal sözleşme teorisi de bu alanı inşa eden bir teori olarak karşımıza çıkar.

II. Toplumsal Sözleşme Teorisine Dair Görüşler ve Eleştiriler

Aydınlanma geleneği içinde kendine özgün bir yer bulan İskoç Aydınlanması, bu özgün konumunu,

4 Yasemin İŞIKTAÇ, *Hukukun Kaynağı Olarak Sözleşme*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2014, 2. Baskı, s. 242.

5 İŞIKTAÇ, 2014, s. 241.

6 Caner BİRDAL, *Sivil Toplum ve Pozitif Hukuk: Adam Ferguson'ın Sivil Toplum Yaklaşımının Modern Toplumda Hukuk ve Politika İlişkisinin Şekillenmesindeki Rolü*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 74.

akılcılığın diğer aydınlanma geleneklerinden farklı şekilde kullanılmasıyla elde eder. İskoç Aydınlanmasında akıl, toplumsal örgütlenmeleri ve kurumları anlamada kullanılarak toplumun incelenmesi sağlanır ve topluma ilişkin yeni bir paradigma yaratılır.⁷ İskoç düşünürler insanı tarihsel bir gelişimin ürünü olarak değerlendirerek sabit bir insan tasarımı yerine değişen ve evrilen bir insan anlayışı ortaya koyarlar.⁸ Epistemolojik sürecin empirik temellerden hareketle açıklanacağı anlayışı, toplumun deneysel bir yöntemle incelenebileceği düşüncesini doğurur. Bu düşünce, tarihsel çalışmaların da önünü açar. Artık insan doğasına dair varsayımlardansa insanın ve toplumun tarihsel gelişimi öncelenir.

A. David Hume'un Görüşleri ve Eleştirileri

İskoç Aydınlanması düşünürlerinden David Hume (1711-1776), yönetimin kökenini açıklarken toplumsal sözleşme teorisini eleştirir. Hume'a göre gönüllülük ve uzlaşmayla kurulan bir toplumsal sözleşme düşüncesi, o sözleşmeyi akdedenlerden sonra gelen nesillerin de o sözleşmeyle bağlı olması gerektiği sonucunu doğurur.

Hume, tarihin ve deneyimin bilgisinden hareketle bu bilginin hiçbir çağda ve hiçbir yerde bunu doğrulamadığını iddia eder.⁹ Bunun yerine tüm yönetimler başlangıçta ya bir ayaklanmayla ya bir fetihle ya da her ikisiyle birlikte kurulmuştur. Yönetimler kurulurken bireylerin rızası ya da gönüllülüğü aranmamıştır. Bir ordunun ya da grubun başındaki becerikli ve cesur bir liderin bazen şiddet bazen yalanlarla kendini destekleyenlerden yüz kat daha kalabalık bir halk üzerinde hakimiyet kurmakta zorlanmadığını ileri sürer.¹⁰ Düşünür, itaatın rızaya dayanmadığını ortaya koyduktan sonra halkın yönetime itaatini neyin sağladığını açıklar. Bu, korku ve zorunluluktur. Tüm yönetimlerde ilk temel şiddetle atılır. Şiddetle atılan bir temel doğal olarak korkuyu doğuracaktır. Yönetimin temeli atıldıktan sonra, sonraki nesiller hükümdarın meşruiyetini uzun zamandır işbaşında olmasından aldığını düşünerek zorunlulukla itaat eder. Başka bir deyişle, alışkanlık ve zorunluluk halk cephesinden hükümdarın meşruiyetini sağlar. Bireyler itaat alışkanlıklarını sürdürürler ve bunu bir zorunluluk olarak addederler. Otorite kendini varsayımsal bir sözleşme

7 Mustafa ERDOĞAN, "Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm", *Demokrasi Platformu*, Cilt 1 (2005), No: 3, s. 67.

8 Gökhan MURTEZA, "İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak", *İskoç Aydınlanması* içinde, (ed. Gökhan MURTEZA), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 16.

9 David HUME, *Siyasi Denemeler* (Çev. İsmail Hakkı YILMAZ), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 341.

10 HUME, 2017, s. 342.

üzerinden değil, korku ve zorunlulukla tesis eder.¹¹ Artık böyle bir toplumun varlığının korunması için yönetime itaatin sürdürülmesi gerekir.

Toplumsal sözleşme teorisine göre insanın rasyonel bir varlık oluşu onun bir toplum haline gelmesini sağlar. Hume, bu düşüncenin imgesel olduğunu kabul edip bireylerin toplum haline geçmelerinin rasyonel bir kararla değil, duyumsanan bir durumla uyulaşimsal olarak meydana geldiğini ileri sürer.¹² Başka bir deyişle toplum, insanlar arasındaki toplumsal etkileşimden ortaya çıkmıştır. İnsanın rasyonel bir varlık olarak kabul edilmesi, seçimlerinde özgür bir birey olarak kabul edilmesini gerektirir. Hume, rasyonel bireylerden oluşan bir halkın onayını kabul etmekle birlikte bunun devletin ve toplumun kökenini açıklamada yetersiz kalacağını düşünür. Oysa toplum uyuşimsal olarak meydana gelmiştir, Hume bunu ahlaki görevler üzerinden açıklar. Toplumun varlığının korunması için insanların çeşitli ahlaki görevleri vardır. Hume bu görevleri ikiye ayırır¹³: Birinci tür ahlaki görevler bireylerin doğal bir içgüdüyle ya da anlık isteklerle gerçekleştirdikleri çocuk sevgisi, şükran duygusu, çaresizlere acıma duygusu gibi görevlerdir. Bunlar, insanın sahip olduğu ahlaki duy-

guların ileri gelirler. İkinci tür ahlaki görevler zorunluluktan kaynaklanan adalet, başkalarının mülkiyetine saygı, sadakat, sözünü tutma gibi görevlerdir. Bu tür görevler doğal bir içgüdüden ileri gelmezler; ancak ihlal edildiklerinde toplumun varlığının etkileneceği düşüncesini yarattıklarından insanlar üzerinde bir otorite oluştururlar. Bireyler arası etkileşimde ahlaki duygular toplumsal bağları oluştururken zorunluluktan doğan ahlaki görevlerle otoriteye itaat sağlanır. Başka bir deyişle, hem toplum bu yolla kurulur hem de korku ve zorunlulukla doğan ve nesiller boyunca da devam edecek olan otoriteye itaat bu yolla sağlanır.

B. Adam Smith'in Görüşleri ve Eleştirileri

Adam Smith (1723-1790) de tıpkı Hume gibi toplumsal sözleşme teorisini eleştirir. Smith, kamu görevlilerine itaatin sebebinin toplumsal sözleşme olmadığını çeşitli sebepleriyle ortaya koyar. İlk olarak düşünürü göre;

“Orijinal sözleşme doktrini Büyük Britanya’ya özgüdür ama yönetim, bunun asla düşünülmediği yerlerde de hüküm sürmektedir, hatta ülkedeki insanların çoğunluğu için de bu hüküm geçerlidir. Bir hamala yahut günlük işçiye neden kamu görevlilerine itaat ettiğini soracak olursanız, doğru olanın böyle davranmak

11 HUME, 2017, s. 345.

12 Mehmet TÜRKAN, “David Hume’da Doğal Hukuk ve Sözleşme Kuramının Eleştirisi”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, Cilt 6 (2016), No: 2, s. 170.

13 HUME, 2017, s. 350.

olduğunu söyleyecektir. Başkalarını da böyle davranırken görmüştür, böyle davranmayı reddederse cezalandırılacaktır. Hatta böyle davranmak Tanrı karşısında bir günah olacaktır. Fakat asla itaatinin temelini bir sözleşmenin oluşturduğuna dair bir şey duymazsınız."¹⁴

Smith, itaatin bilinçli ve rasyonel bir davranışla gerçekleştirilmediğine vurgu yapar. İnsanların itaati bir alışkanlıkla sürdürülür, insanlar bir sözleşmenin varlığından habersiz şekilde itaat ederler.

Diğer sebep ise sözleşmeyi akdeyenler sözleşmeyle bağlı olsalar bile sonraki nesillerin durumunun ne olacağıyla ilgilidir. Smith, bir toplumsal sözleşmeyle tüm nesillerin bağlı olmalarını kabul etmez. Sokrates'i hatırlatır ancak ondan farklı bir şekilde insanların her ne kadar o ülkede yaşamaya devam ediyor olsalar da bu sözleşmeye rıza gösterdikleri anlamına gelmeyeceğini ileri sürer. Sözleşmeye rıza gösterdiklerini ileri sürmenin, bir kişiyi bir gemiye götürüp gemi sahilden bir miktar uzaklaştıktan sonra gemide kalmaya devam etmesinin kaptana itaat etmek üzere bir sözleşmeyi kabul

ettiğini söylemekle benzer olduğunu öne sürer.¹⁵

Toplumsal sözleşme teorisini eleştiren Smith, sivil yönetimin ortaya çıkışını mülkiyete dayandırır. Zira mülkiyetin olmadığı bir yerde mülki idareye de ihtiyaç duyulmayacaktır.¹⁶ Sivil yönetimin bir hiyerarşiyi gerektirdiğini iddia eden düşünür, hiyerarşiyi meydana getiren nedenler arasında kişisel özellikleri, yaşça büyüklüğü, servetçe üstünlüğü ve soy sop bakımından üstünlüğü sayar. Tüm bu nedenler var olan bir yönetime itaatin temelini oluşturur. Smith'te otoriteye itaatin sebebini hiyerarşiyi oluşturan olgusal üstünlükler oluşturduğu kadar bu üstünlüklerde ahlaki duyguların yeri de unutulmamalıdır. Düşünüre göre, zengin ve güçlü olanın tutkularına değer verilmesinin nedeni o kişinin mevkiine duyulan hayranlıktan ileri gelir.¹⁷ Otorite dışında itaatin ardında yer alan ilke yararlılıktır. Yararlılık ilkesine göre bireyler, kamusal fayda düşüncesiyle iktidar mekanizmasına itaatin ona karşıtlık gütmekten daha yeğlenir olduğunu benimserler.¹⁸ Ekonomik hayat içerisindeki birey, itaatin

14 Adam SMİTH, *Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*, (Çev. Ahmet CELİLOĞLU), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, 2. Baskı, s. 52.

15 Smith, 2019, s. 52.

16 Adam SMITH, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. Mustafa ACAR), Liberus Kitap, İstanbul, 2020, 2. Baskı, s. 533.

17 Adam SMITH, *Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme*, (Çev. Derman KIZILAY), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, 2. Baskı, s. 80.

18 Muzaffer DÜLGER, "Adam Smith Felsefesinde Hukukun Temelleri", *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, Cilt 1 (2021), No: 16, s. 68.

kamusal faydayı sağlayacağını ve bunun da bireysel fayda olarak kendine döneceğini düşünür.

C. Adam Ferguson'ın Görüşleri ve Eleştirileri

İskoç düşünür Adam Ferguson (1723-1816), Thomas Hobbes'un insan doğası görüşünü eleştirir ve toplumsal sözleşmenin bir soyutlama, bir spekülasyon olduğunu ileri sürer. Ferguson, toplumsal sözleşmenin gerçekleşmiş olma ihtimalini kabul etmekle birlikte ilkel toplumları incelediğinde Hobbesçu perspektifin doğru olmadığını öne sürer. Zira ilkel toplumun her aşamasında ya da doğa durumunda insanın insanla savaşına rastlanmaz. İlkel toplumları inceleyen, yani empirik verilerden hareket eden düşünür, ilkel toplumlarda sıklıkla barış durumunun yaşandığını ortaya koyar. Buradan da Hobbes'un varsayımının temelsiz olduğunu iddia eder.¹⁹

Ferguson'ın Hobbes'a yönelik eleştirisinin çerçevesini, Hobbes'un varsayımlarının deneysel kanıtlarla desteklenememesi oluşturur. Düşünürre göre toplumsal sözleşme teorisi ortaya koyan düşünürlerin doğa durumu anlayışlarında hiçbir tarihsel kanıtın

yer almaması ve bunların varsayımlardan ibaret olması teorilerini saçma bir kurguya dönüştürür. Oysa bilimsel bir argümanın inşa edilebilmesinin yolu, tarihe bakıldığında insan toplumlarında apaçık görülebilecek insanlık durumu ve şartları oluşturmaldır.²⁰ Bu perspektiften tarihe bakan düşünür, doğa durumundaki insanların birbirleriyle etkileşim içinde olduklarından hareketle doğa durumunun toplumsal bir zemine sahip olduğunu düşünür. Düşünürre göre doğal olan ve deneysel verilerle kanıtlanan toplumsal yaşamın doğal olduğudur.

Ferguson'ın toplumsal sözleşme teorisine eleştirisinin bir diğer yönünü ise hak sınıflandırması oluşturur. Toplumsal sözleşmeden önce, bireylerin hiçbir hakka sahip olmadığını ileri sürmek, kendini savunma hakkını ve bu hakka tekabül eden zarardan kaçınma yükümlülüğünü ortadan kaldıracaktır.²¹ Başka bir deyişle, düşünürün temel haklar ve sonradan kazanılan haklar ayrımı, toplumsal sözleşme teorisi kabul edilirse ortadan kalkacaktır. Oysa Ferguson, kendini savunma ve başkasına zarar vermemeyi temel haklar arasında saydığından ve bu hakları doğal haklar olarak kabul ettiğinden,

19 Adam FERGUSON, *Principles of Moral and Political Science*, Cilt 1 (1792), A. Strahan and T. Cadell, Edinburgh, s. 198.

20 Işıl ÇEŞMELİ, "Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine", *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, Cilt 1 (2021), No: 16, s. 8.

21 Adam FERGUSON, *Principles of Moral and Political Science*, Cilt 2 (1792), A. Strahan and T. Cadell, Edinburgh, s. 221.

sözleşme öncesi hakların olmadığı iddiası düşünür açısından yerinde olmayacaktır.

Ferguson'a göre devletlerin oluşumu, varsayıma dayanan bir sözleşmeye değil, toplumsal düzeni sağlayan kurumlara dayanır. Düşünüre göre siyasal kurumların ortaya çıkışı kendiliğinden gerçekleşir. Bu kurumlar, insanların rasyonel eylemlerinin sonucu olarak bilinçli şekilde inşa edilmemiş, rastgele ortaya çıkmışlardır. Bir topluluk içinde ortaya çıkan kurumların kaynağı, o topluluk içindeki bireylerin ortak rızalarına ya da anlaşmalarına dayanmaz. Hiçbir topluluk, eylemlerinde varacağı sonuçları öngöremez. Rastgele ve kendiliğinden ortaya çıkan siyasal kurumların temelini, insanın sahip olduğu içgüdüler ve ahlaki duygular oluşturur. Başka bir deyişle, doğal olan toplumsallık, içindeki her bireyin bir diğere karşı ahlaki duygulara sahip olmasını sağlayarak zamanla kurumların oluşumuna imkân verir. Ferguson'un şu sözleri onun bu bakış açısını açık bir şekilde ortaya koyar:

“Yasalar ve kurumlar, her toplumda, kaynaklandıkları taraflar ve onlara katılan sonraki nesiller tarafından yapılan anlaşma maddelerini içerir; ancak bu anlaşmaların tamamı toplumun varlığından sonra gelir ve toplumun esasen ortaya çıktığı temeller değillerdir. İnsanların toplumdaki esas yükümlülükleri doğanın

onlar için yaptıklarında bulunur, onların kendi aralarında icra etme konusunda anlaşmalarında değil.”²²

Ferguson'a göre sivil toplum, bir sözleşme durumu olarak adlandırılmaz. Düşünüre göre bunun en önemli sebebi bireylerin toplumsal bir hayat inşa etmiş olmalarıdır. İnşa edilmiş bu toplumsal hayat içinde çeşitli gelenekler kökleşerek toplumsal pratiklere dönüşmüş, bu durum da o toplumda yaşayan bireylerin çeşitli hak ve yükümlülüklerle sahip olmalarıyla sonuçlanmıştır.²³

SONUÇ

Toplumsal sözleşme teorisi denince esasen kastedilen dönem, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardır. Modern felsefe dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau'nun görüşleri toplumsal sözleşme teorisinin şekillenmesini sağlamıştır. Toplumsal sözleşme teorisine göre doğa durumunda insanlar bir araya gelerek toplumu ve devleti kurmuşlardır. Bu kuruluş aşamasında bireyler, kendi rızalarıyla çeşitli haklarından vazgeçmişler ve bunları bir üst otoriteye devretmişlerdir. Haklarından vazgeçmeleri ve çeşitli haklarını bir üst otoriteye devretmeleri, devletin meşruiyetinin temelini oluşturur. Teoriye göre önce-

22 FERGUSON, 1792, C. 2, s. 220.

23 BİRDAL, 2022, s. 98.

ki nesillerin rıza göstererek bir sözleşmeyle bağlı olma iradelerini ortaya koymaları, sonraki nesillerin de aynı otoriteyle bağlı olmaları sonucunu doğurmuştur. Burada sözleşmeyle bağlı olmayı kabul eden bireyin rasyonel bir varlık olarak ele alındığı görülmektedir; zira böyle bir sözleşme için rasyonel bir varlığın rızası ve onayı gereklidir. Aklın öne çıktığı ve bireycilik anlayışının geliştiği bir dönemin eseri olan toplumsal sözleşme teorisi, özellikle David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson gibi İskoç düşünürlerce eleştirilmiştir.

David Hume, tarihin ve deneyimin bilgisinden hareket edildiğinde sözleşme varsayımının hiçbir çağda ve zamanda doğrulanmadığını öne sürmüştür. Ona göre devletler varsayımsal bir sözleşmeyle değil, bireylerin rızasının ya da gönüllüğünün aranmadığı ayaklanmalar ve fetihlerle kurulmuştur. Bireyin otoriteye itaatini sağlayan şey korku ve zorunluluktur. Her yönetimde ilk temel şiddetle atılmıştır ve sonraki nesiller otoriteye artık bir alışkanlık haline gelen zorunlulukla ve korkuyla itaat ederler. Hume'a göre toplumun ortaya çıkışı da toplumda yaşayan insanların etkileşim içinde olmalarına dayanır. Her insanın ahlaki duygulara sahip olması, toplumsallığın zeminini tesis eder.

Adam Smith de Hume'la benzer şekilde otoriteye itaatin alışkanlıkla

sürdürüldüğünü iddia etmiştir. Kamu görevlilerine neden itaat edildiği sorusuna hiçbir bireyin buna cevap olarak sözleşme diyemeyeceğini söylemektedir. Smith, önceki nesillerin bir sözleşmeyle bağlanma niyetlerinin sonraki nesilleri de bağlayacağı düşüncesini anlamsız bulur. Toplumsal sözleşme teorisi yerine sivil yönetimin ortaya çıkışını mülkiyete dayandıran düşünür, bu tür bir yönetimin hiyerarşiyi gerekli kıldığını iddia etmektedir. Hiyerarşi bir otoriteyi zorunlu kılar. Bununla birlikte bireylerin, kamusal fayda düşüncesiyle itaat etmelerinin ona karşılık gütmekten daha yeğlenir olduğunu düşündüklerini ortaya koyarak yararlılık ilkesine gönderme yapmaktadır. Böylece otorite ve yararlılık ilkeleri, düşünürce göre insanı sivil toplumu kurmaya iten nedenler olmaktadır.

Adam Ferguson, toplumsal sözleşme teorisini tarihsel kanıtlar taşıması ve varsayımlardan ibaret olması sebepleriyle eleştirmektedir. İlkel toplumlara bakıldığında bu toplumlarda, iddia edilenin aksine sıklıkla barış durumunun yaşandığı görülmektedir. Düşünür, kendini savunma ve başkasına zarar vermemeyi temel haklar arasında saymaktadır. Düşünürce göre toplumsal sözleşme teorisi, bu hak sınıflandırması açısından da yerinde değildir; zira sözleşme kurulmadan önce de insanların doğal hakları vardır. Toplumsal sözleşme teorisinin kabul edilmesi durumunda, Ferguson'ın temel haklar ve

sonradan kazanılan haklar ayrımı da anlamsız hale gelecektir. Oysa düşünür, bu hak sınıflamasını verili olarak kabul eder ve sözleşme düşünürlerini eleştirir. Ferguson'a göre devletin oluşumu toplumsal düzeni sağlayan kurumlara dayanır. Bu kurumlar zaman içinde tedricen ve kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Toplum, toplumsal sözleşme düşünürlerinin iddia ettiği gibi bireylerin rasyonel eylemleriyle ortaya çıkmamıştır. Toplum, herhangi bir insan tasarımının sebebi değildir.

KAYNAKÇA

- BİRDAL, Caner: *Sivil Toplum ve Pozitif Hukuk: Adam Ferguson'ın Sivil Toplum Yaklaşımının Modern Toplumda Hukuk ve Politika İlişkisinin Şekillenmesindeki Rolü*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022.
- ÇEŞMELİ, Işıl: "Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine", *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, Cilt 1 (2021), No: 16, ss. 1-23.
- DÜLGER, Muzaffer: "Adam Smith Felsefesinde Hukukun Temelleri", *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, Cilt 1 (2021), No: 16, ss. 62-81.
- ERDOĞAN, Mustafa: "Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm", *Demokrasi Platformu*, Cilt 1 (2005), No: 3, ss. 61-79.
- FERGUSON, Adam: *Principles of Moral and Political Science*, 2 cilt, Cilt 1 (1792), A. Strahan and T. Cadell, Edinburgh.
- ———: *Principles of Moral and Political Science*, 2 cilt, Cilt 2 (1792), A. Strahan and T. Cadell, Edinburgh.
- HUME, David: *Siyasi Denemeler*, (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- IŞIKTAÇ, Yasemin: *Hukukun Kaynağı Olarak Sözleşme*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2014.
- MURTEZA, Gökhan: "İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak", *İskoç Aydınlanması*, içinde (Ed. Gökhan Murteza), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 11-30.
- SMİTH, Adam: *Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme*, çev. Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, 2. Baskı.
- ———: *Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*, (Çev. Ahmet Celiloğlu), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, 2. Baskı.
- ———: *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. Mustafa Acar), Liberus Kitap, İstanbul, 2020, 2. Baskı.
- SOLOMON, Robert C.: *Adalet Tutkusu: Toplum Sözleşmesinin Kökenleri ve Temelindeki Duygular*, (Çev. Ertuğ Altınay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- TÜRKAN, Mehmet: "David Hume'da Doğal Hukuk ve Sözleşme Kuramının Eleştirisi", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, Cilt 6 (2016), No: 2, ss. 169-203.